

รายงานการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมกับสังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง

ระวีวรรณ ชุ่มพฤษ *

ฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโตโยต้าและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ได้ร่วมกันจัดสัมมนาในหัวข้อดังกล่าวข้างต้น ณ โรงแรม สอเลียอินน์ จังหวัดหนองคายระหว่างวันที่ 15-16 พฤศจิกายน 2537 ผู้เขียนได้ร่วมสัมมนาดังกล่าวด้วย เห็นว่ามีเรื่องราวที่น่าสนใจสมควรได้รายงานให้ทราบพอสังเขป

สัมมนาวันแรก 15 พฤศจิกายน 2537

ช่วงเช้าวันแรก เริ่มด้วยการกล่าวต้อนรับของนายชิมากิ กุโรกาวา ผู้อำนวยการฝ่ายจัดการมูลนิธิโตโยต้า ที่กล่าวถึงว่ามูลนิธิโตโยต้าให้ความสำคัญกับงานวัฒนธรรมมาก โดยการส่งเสริมนักวิจัยในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์และเผยแพร่วัฒนธรรมอันล้ำค่าในท้องถิ่นนี้ นอกจากนี้นายชิมากิยังได้โยงการประชุมทางเศรษฐกิจของประเทศในภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (APEC) ว่ามีส่วนทำให้ประชากรในภูมิภาคนี้ได้สัมพันธ์ใกล้ชิดกับประชาคมโลกมากขึ้น จึงมีความจำเป็นที่สังคมทางเอเชียต้องแสดงให้เห็นถึงเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมหลังจากถูกครอบงำโดยความคิดตะวันตกมานาน ข้อสำคัญของคำกล่าวต้อนรับนี้คือ ประเด็นที่ให้ตระหนักว่าวัฒนธรรมเป็นองค์ประกอบสำคัญแห่งความอยู่ดีของสังคมและนายชิมากิเชื่อว่าเราควรจะสร้างทัศนคติใหม่เพื่อแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมของเรานั้นเป็นสิ่งค้ำจุนสังคม เฉพาะคำกล่าวต้อนรับเท่านั้นก็มีเรื่องชวนให้คิดและตั้งคำถามต่อไปได้มากมาย ในที่นี้จะทำหน้าที่รายงานเพียงอย่างเดียว เรื่องอื่นๆ นั้นให้ท่านผู้อ่านได้สานต่อตามความถนัดของท่านเอง

หลังจากคำกล่าวต้อนรับแล้ว ท่านศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ประธานมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ได้กล่าวเปิดสัมมนาโดยอ้างถึงบทความของไมเคิล โรท์ เรื่อง Culture “วัฒนธรรมไทย” คือ วัฒนธรรมมนุษย์ หรือ เครื่องทรงมาน บทความชิ้นนี้เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาในครั้งนี้ อาจารย์เสน่ห์ชี้ให้เห็นว่า ความยากจน การไม่มีงานทำ เป็นปัญหาทั่วโลก นอกจากนี้ประชากรส่วนใหญ่ของโลก ถูกทำให้ตกต่ำลงไปหมายความว่าต้องพึ่งคนอื่นช่วยตัวเองไม่ได้ ยิ่งไปกว่านั้นประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งญี่ปุ่น เกาหลี ไต้หวัน พยายามเป็นสังคมที่มีเทคโนโลยีสูง ถูกมองผิดทิศทางประชาคมชาวเอเชียประเพณีตามโลกมาเป็นเวลา

นานแล้ว ปัจจุบันที่พูดถึงเศรษฐกิจเสรี การค้าเสรี ตลาดเสรี ก็เป็นรูปแบบที่ถูกมหาอำนาจครอบงำโดยสังคมอุตสาหกรรม ดังนั้นสิ่งที่อาจารย์เสน่ห์เน้นคือวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นจิตวิญญาณที่มีวิถีชีวิตร่วมกับทรัพยากร โดยเฉพาะป่าเมืองร้อนในภูมิภาคนี้ ขณะเดียวกันอาจารย์เสน่ห์ก็เรียกร้องให้ประชาชาติในเอเชียใต้-เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในฐานะที่มีวัฒนธรรมคล้ายๆกันควรลุกขึ้นมาต่อต้านเอาชนะวัฒนธรรมโลก ปลดออกจากแอกจักรวรรดินิยม (ในรูปแบบใหม่) แต่ก็ต้องให้ความสำคัญและเป็นตัวถ่วงดุลย์จักรวรรดินิยมได้

เมื่อคำกล่าวที่เป็นพิธีการแต่ได้เนื้อหาอย่างเข้มข้นทางวิชาการผ่านพ้นไปก็เป็นการอภิปรายในหัวข้อ “วัฒนธรรมในกระแสการเปลี่ยนแปลง” ตลอดช่วงเช้า ซึ่งมีอาจารย์ชัยวัฒน์ ภิระนันท์ (กลุ่มบางกอกพอร์รัม) เป็นผู้ดำเนินรายการ ส่วนผู้ร่วมรายการอีก 5 คนนั้น แต่ละท่านล้วนเป็นผู้เชี่ยวชาญในวงวิชาการสาขานั้นๆ รวมทั้งเป็นผู้ทำงานที่จริงจังเป็นที่รู้จักทั่วไปในสังคม ผู้เขียนขอรายงานเนื้อหาในส่วนนี้ค่อนข้างละเอียด เนื่องจากเป็นส่วนที่จะนำไปสู่การอภิปรายในหัวข้ออื่นๆ จนจบการสัมมนาในวันรุ่งขึ้น

1. เริ่มที่อาจารย์ฉลาดชาย รมิดานนท์ จากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ กล่าวถึงการตีความหมายวัฒนธรรมว่ามีความ สำคัญมากต้องตีให้ตรงประเด็น อาจารย์ให้ความหมายวัฒนธรรมว่าเป็นระบบคิดของมนุษย์ วัฒนธรรมไทยก็คือระบบคิดแบบไทย ระบบคิดนี้เป็นตัวกำหนดพฤติกรรมเป็นแบบแผนพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งก็คือความสัมพันธ์ของคนนั่นเอง ซึ่งไม่ได้หมายถึงเพียงพฤติกรรม แต่ระบบคิดยังกำหนดอารมณ์ความรู้สึกด้วย อะไรคือสุข คือทุกข์ อะไรสนุก อะไรไม่สนุก อะไรคือความดี-ความไม่ดี ระบบคิดนี้เป็นของกลุ่มคนของสังคม ไม่ใช่เรื่องของบุคคลหรือปัจเจกบุคคล

อาจารย์ฉลาดชายได้ตั้งคำถามว่ามีอะไรอยู่ในระบบความคิดและอธิบายว่าในความคิดนั้นมีข้อเสนอ 2 แบบคือ ข้อเสนอเชิงอธิบายหรือบรรยาย เช่นบอกว่า พญาแถนบันดาลให้ฝนตกหรือบ้านเมืองเป็นของพระเจ้าแผ่นดินต่อมาวัฒนธรรมเปลี่ยน ระบบความคิดก็เปลี่ยนไปด้วย เรื่องฝนเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่อธิบายได้ บ้านเมืองเป็นของประชาชน เป็นต้น ประการที่สองก็คือ ข้อเสนอในเชิงวิถีปฏิบัติต่อกันและกัน เป็นการปฏิบัติระหว่างมนุษย์ต่อมนุษย์ มนุษย์ต่อธรรมชาติ และมนุษย์ต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงที่พูดถึงได้

เกิดมาตลอดคู่กับสังคมมนุษย์มาตลอดเวลา กระแสหลักสามเรื่องใหญ่ๆ ที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตหรือระบบคิดของคนในสังคมไทยก็คือ เรื่องของการทำให้เป็นตะวันตก (Westernization) ความทันสมัย (Modernization) และการพัฒนา (Development) ส่วนศัพท์ Globalization หมายถึงกระบวนการที่ทำให้คนทั้งโลกคิดอย่างเดียวกัน ทำอย่างเดียวกัน พฤติกรรมอย่างเดียวกัน เช่นพยายามตั้งธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ มุ่งเอาชนะธรรมชาติไม่กลมกลืนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติเหมือนเดิม

2. ผู้อภิปรายคนต่อไปคือ คุณไมเคิล โรห์ นักวิชาการประจำศูนย์สังคีตศิลป์ ธนาคารกรุงเทพ ซึ่งท่านผู้อ่านคงรู้จักกันดีในบทความที่น่าสนใจหลายเรื่องต่อหลายเรื่องที่ลงในวารสารศิลปวัฒนธรรม คุณไมเคิลบ่นว่าอยากให้ปรัสน์วัฒนธรรมไทยจบสิ้นไปเสียทีเพราะท่านต้องไปพูดที่ไหนที่นี้ตลอดเกือบทั้งปีจนเบื่อเสียตัวเอง มาวันนี้จึงพยายามพูดน้อยที่สุด สิ่งที่ท่านพูดก็คืออธิบายรูปการ์ตูนที่ออกในสมัยรัชกาลที่ 6 ว่ารัชกาลที่ 6 ดึงเด็กชายสยาม (วัฒนธรรมไทย) ออกจากบริบทเดิมในเอเชีย ซึ่งมีทั้งเขมร ลาว เวียดนาม เป็นเพื่อน วัฒนธรรมไทยจะเป็นอย่างไร ก็ตายซีครับ ? จบคำพูดเพียงสั้นๆ ของท่านแต่ก็ทำให้ที่ประชุมฮือฮา (ด้วยความสะใจหรือเปล่าไม่ทราบ) ขึ้นมาได้

3. ต่อไปถึงรอบของอาจารย์ธีรยุทธ บุญมี แห่งคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ อาจารย์ธีรยุทธ เริ่มด้วยการตั้งคำถามว่าความตื่นตัวในวัฒนธรรมไทยมาจากอะไร และขึ้นประเด็นหลักๆ ให้เห็นว่า

1. *ชนชั้นกลางของไทย* ได้รับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามามากในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา และเริ่มคลายตัวลงมากแล้วในปัจจุบัน ข้อสำคัญก็คือชนชั้นกลางมีพื้นฐานจากที่มาเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เป็นจีน จึงต้องการเรียกกรรงทวารากของตัวเอง จึงต้องการหิมฉนวนวัฒนธรรมไทย อีกประการหนึ่งชนชั้นกลางของไทยมีฐานะดีขึ้นจึงพยายามหันมาฟื้นฟูวัฒนธรรมขึ้นมาประเทศอื่นที่ฐานะดีก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน

2. *รัฐไทยสนใจวัฒนธรรม* เพราะส่งเสริมการท่องเที่ยวเป็นการหาเงินเข้าประเทศ

3. *กระแส Globalization รุนแรงมาก* เป็นผลทำให้เศรษฐกิจทุนนิยมยกระดับขึ้นมาอีกขั้นหนึ่ง คือเป็นระบบตลาดเสรีและกระแสนี้กระทบประเทศตะวันตกมากกว่าเรา เนื่องด้วยประเทศตะวันตกได้เปลี่ยนผ่านจาก Industrialization ไปสู่ Post industrialization ที่สำคัญระบบคิดเปลี่ยนไป อีกประการหนึ่งก็คือการปฏิวัติเทคโนโลยีโดยเฉพาะทางด้านอิเล็กทรอนิกส์

ข้ออ่อนของ *Globalization* ก็มีอยู่คือ เกิดวัฒนธรรมเทียมมากขึ้น แขนงแขนของมันไม่มีขาดหายไป

อาจารย์ธีรยุทธให้ทัศนะต่อไปอีกว่า การรณรงค์วัฒนธรรม ไทยนั้น บางส่วนในสังคมสนใจให้ความร่วมมือ แต่มีคนจำนวนมากไม่รู้สึกรู้ว่าตนเป็นไทย เช่น กลุ่มลาวไซ่ง อีสาน

และมลายู เป็นต้น ดังนั้นการรณรงค์วัฒนธรรมต้องเปิดกว้างทางความคิด อย่าเอาความคิดของรัฐไทยเข้ามา ต้องเคารพในความหลากหลาย เพราะสังคมไทยเป็นสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม (Multicultural Society) ซึ่งมีประโยชน์เหมือนความหลากหลายทางชีวภาพ (Biodiversity) ซึ่งในความหลากหลายนั้นต่างส่งเสริมเกื้อกูลกัน มีการปฏิสัมพันธ์ (Interaction) การสร้างสรรค์ (Creation) และการเลือกสรร (Selection) วัฒนธรรมแข็งแรงเติบโตได้ด้วยการผสมผสานจากวัฒนธรรมอื่นๆ วัฒนธรรมเป็นวิถีชีวิต เป็นสิ่งที่มีชีวิต

สำหรับอาจารย์ธีรยุทธแล้ว มองการรณรงค์วัฒนธรรมไทยว่าควรเป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตของคนไทยในเรื่องการกระจายรายได้ การกระจายอำนาจและการจัดการสิ่งแวดล้อมที่ถูกต้องไม่ใช่เอาสิ่งที่ตายแล้วมาอนุรักษ์ไว้ดังนั้นวัฒนธรรมเป็นเรื่องของปัจจุบันและอนาคต วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่ใช้แก้ปัญหา เช่น พิธีกรรมต่างๆ มีหน้าที่สร้างระเบียบให้กับกิจกรรมต่างๆ ในชีวิตสร้างความผูกพันให้คนในสังคม

หลังจากที่ให้ทัศนะในเรื่องการรณรงค์วัฒนธรรมไทยแล้ว อาจารย์ธีรยุทธให้ข้อเสนอต่อไปว่า ถ้าจะรณรงค์วัฒนธรรมไทยควรจะเป็นไปในลักษณะต่อไปนี้คือ

1. *ต้องเป็นวัฒนธรรมแห่งการเรียนรู้* หมายถึงมีทั้งปัญญาและความรู้
2. *เป็นวัฒนธรรมที่สามารถแก้ปัญหาได้* มีลักษณะยืดหยุ่น ไม่ยึดติดกับของเก่ามากเกินไป มีพลังของความคิดที่จะก้าวต่อไป
3. *วัฒนธรรมที่รณรงค์นั้นต้องเหมาะกับยุคสมัย* (Modern Culture) ไม่ใช่เป็นเรื่องของวัฒนธรรมพื้นบ้านหรือวัฒนธรรมตามประเพณีเท่านั้น (Folk/Tradition Culture) วัฒนธรรมที่เหมาะสมกับยุคสมัยหมายความว่า มีความหลากหลาย มีการเปิดกว้างมองออกไปข้างนอก เป็นอย่างที่เรารู้จักว่าไร้พรมแดนแต่ก็ต้องระวังด้วยไม่ใช่มุ่งเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวที่สำคัญก็คือต้องมีลักษณะวิจารณ์และเลือกสรร ยิ่งในโลกยุคข่าวสารด้วยแล้ว ข่าวสารอย่างเดียวไม่มีประโยชน์แต่ต้องรู้จักวิพากษ์วิจารณ์ วิเคราะห์ด้วย ซึ่งตรงนี้สังคมไทยเราขาดมาก

อาจารย์ธีรยุทธจบลงด้วยคำถามที่ชวนหาคำตอบว่า การรื้อฟื้นภูมิปัญญาชาวบ้านเกิดขึ้นในยุคหลังอุตสาหกรรมหรือหลังความทันสมัยไปแล้ว (Post Modern) เป็นเพราะอะไร

4. *ตัวแทนจากมูลนิธิเด็ก* ดร.อุทัย ดุลยเกษม ซึ่งมาแทนคุณเศรษฐพลสิทธิ์ คุณพ่อประพันธ์ ได้ให้ภาพของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรม โดยมองผ่านเด็กไทยจากการทำงานของมูลนิธิเด็กตั้งแต่ปี พ.ศ. 2522 จนปัจจุบันเด็กไทยเปลี่ยนวิถีชีวิตไปอย่างมากตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ปัญญาของเด็กเพิ่มมากขึ้น ความรุนแรงในครอบครัว การเอาเปรียบทางเพศ มีปัญหาโศกณิเด็กที่ถูกทอดทิ้ง ประเด็นสำคัญ

ที่ ดร.อุทัย มองก็คือเรื่องการถ่ายทอดวัฒนธรรม ได้หลุดจากสถาบันครอบครัวซึ่งถือว่าเป็นแกนของชุมชนมาอยู่ในมือของสถาบันการศึกษา ซึ่งเน้นทักษะเฉพาะ เรื่อง ไม่ได้เน้นจิตวิญญาณ จึงกลายเป็นปัญหาอย่างมากในสังคม ทั้งนี้เป็นผลมาจากแนวคิดในการพัฒนาประเทศ ซึ่งมีผลอย่างรุนแรงต่อวิถีชีวิตของเด็กไทย สังคมไทยในอนาคตเป็นเรื่องที่น่าห่วงมาก ดร.อุทัยตั้งข้อสังเกตว่าเด็กไทยเล่นเกมสีกดมากกว่าหากเก็บ การบวชเณรก็น้อยกว่าแต่ก่อนมาก

5. **ผู้อภิปรายคนสุดท้าย** ในช่วงนี้คือ คุณนัยนา สุภาพึ่ง จากโครงการเพื่อนแรงงานหญิงไทยในเอเชีย นับว่าการอภิปรายครั้งนี้ผู้เข้าร่วมสัมมนาทุกท่านได้ประโยชน์อย่างมากที่มีตัวแทนที่ทำงาน ทั้งเรื่องเด็กและผู้หญิงมาร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ให้กระจ่างเห็นชัดถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและมีผลกระทบรุนแรงต่อกลุ่มเด็กและผู้หญิง

คุณนัยนาเริ่มเกริ่นว่าแรงงานหญิงไทยเข้ามาทำงานในเมืองรวมถึงประเทศต่างๆ เกือบทั่วโลกจากประสบการณ์ในการทำงานของเธอ คุณนัยนาได้ชี้ให้เห็นถึงสาเหตุที่ทำให้หญิงไทยไปทำงานที่อื่น รวมทั้งทางออกของปัญหาที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรม

คุณนัยนา ได้แบ่งแรงงานหญิงเป็น 2 กลุ่ม คือ

1. **แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม** ร้านอาหาร แรงงานตามบ้านที่เป็นผู้ช่วยแม่บ้าน แรงงานกลุ่มนี้เป็นแรงงานในระบบที่ถูกต้องตามกฎหมาย

2. **แรงงานที่ทำงานในภาคบริการทางเพศ** เช่นที่ไปส่องกงได้หั้น ญีปุ่นเป็นแรงงานที่มีกฎหมาย

แรงงานกลุ่มที่สองนี้ ญีปุ่นรุนแรงที่สุด ตัวเลขจากกองตรวจคนเข้าเมืองญีปุ่นคาดว่าปีแรงงานหญิงไทยมากกว่า 70,000 คน ตัวเลขใต้ดินอีกประมาณว่าหนึ่งแสนคน การไปอยู่อย่างผิดกฎหมายมีกระบวนการเข้ามาเที่ยวห้อง มีความรุนแรงมากกว่ากลุ่มแรก ที่คุณนัยนาทำงานอยู่พบว่ามีหญิงไทยถูกฆ่าตาย และหญิงไทยที่เสียชีวิตมากกว่า 50 คน ปัญหาแรงงานหญิงไทยในญีปุ่นมีความรุนแรงมาก แต่ข่าวสารที่กลับมาในประเทศไทยกลับเป็นเชิงบวก

อะไรทำให้แรงงานหญิงอพยพออกไปทำงานไกลบ้านไกลครอบครัว คุณนัยนากล่าวต่อไปว่าปัญหาเรื่องแรงงานมองแต่ว่าเป็นปัญหาผู้หญิง ไม่ได้มองภาพรวมของผู้หญิง จึงมีมาตรการต่างๆ มากมายที่จะหยุดการส่งออกผู้หญิง มีผลกระทบทำให้ค่าตัวผู้หญิงสูงขึ้นมาก ผู้หญิงต้องทำงานถึง 2 ปีกว่าจะใช้ค่าตัวของเธอหมด ซึ่งอยู่ในราวล้านกว่าบาท ปัญหาหนึ่งจึงคือความต้องการของประเทศผู้รับด้วย การขายบริการทางเพศมีรายได้มาก แม้แต่ครู พยาบาลยังลาออกเพื่อมาทำงานนี้ คุณนัยนาชี้ให้เห็นถึงปัญหาแรงงานหญิงว่า ผู้หญิงได้รับผลกระทบเป็นสองเท่าของชาย ทรายไต้ที่คำนึงในเรื่องเพศเปิดโอกาส

ให้ชายมากกว่าหญิง

การอภิปรายในช่วงเช้าดำเนินมาจนล่วงเลยเวลาอาหารเที่ยงไปร่วมชั่วโมงในการนี้ผู้ดำเนินการอภิปรายอาจารย์ชัยวัฒน์ ติระพันธ์ ได้ทำหน้าที่อย่างดีและได้เปิดโอกาสให้ผู้ร่วมสัมมนาได้ซักถามปัญหาต่างๆ ลักษณะของคำถามเป็นการแสดงความห่วงใยสังคมว่าหาทางออกอย่างไรในกระแสการเปลี่ยนแปลงนี้และจะเตรียมตัวเด็กไทยอย่างไรเพื่อให้ก้าวทันการเปลี่ยนแปลง

อาจารย์ฉลาดชาย ไม่ได้ตอบปัญหาตรงๆ แต่ชี้ให้เห็นว่าเดิมเรามีชีวิตที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติมาก แต่ต่อมานุษย์แยกตัวออกจากธรรมชาติโดยถือคติว่ายิ่งไกลธรรมชาติเป็นความเจริญ ความก้าวหน้า การพัฒนา ดังนั้นจะหาอย่างไรให้วัฒนธรรมเข้ามาใกล้กันที่สุดอีกครั้งหนึ่ง โดยให้มีลักษณะเกี่ยวคู่กันไม่ว่าจะเป็นการกิน การแต่งกาย การใช้สิ่งแวดล้อม ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ อาจารย์ฉลาดชายเสนอว่าถ้าจะแก้ปัญหของสังคมต้องทำที่ความคิดและตั้งปัญหาต่อไปว่า อะไรเป็นตัวกำหนดความคิด ซึ่งอาจารย์ให้อธิบายต่อว่าอำนาจรัฐที่มาโดยระบบการศึกษา การปกครองและบริษัทข้ามชาติเป็นตัวกำหนดความคิด ดังนั้นจะหาอย่างไรให้เกิดพลังความคิดอิสระในหมู่ประชาชนให้ได้ ทางออกไม่ใช่แก้ที่รัฐอย่างเดียวซึ่งเป็นเรื่องยาก ต้องแก้ที่ประชาชนอะไรที่ทำลายความเป็นมนุษย์ต้องเลิกอะไรที่ส่งเสริมความเป็นมนุษย์ก็ต้องทำกันต่อไป

อาจารย์ธีรยุทธช่วยเสริมต่อว่าวัฒนธรรมไม่ใช่ระบบคิดอย่างเดียว แต่ต้องเป็นวิถีคิดที่คิดเป็นและรู้จักคิดด้วย นั่นคือต้องเปิดกว้าง รู้จักวิพากษ์วิจารณ์ รู้เท่าทันและเลือกรับอาหารต่อกัน ช่วงเช้าของวันที่ 15 พฤศจิกายน 2537 ก็จบลงเพียงเท่านี้

ภาคบ่ายเริ่มเมื่อเกือบ 14.00 น. โดยเป็นการเสวนอบทความเรื่อง "ภูมิปัญญาชาวบ้านตายแล้ว ? : การเมืองของความรู้ในกระบวนการพัฒนาทางวัฒนธรรม" โดย ดร.ฉันทนา บรรพศิริโนติ แห่งสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วิทยากรนี้ได้ รศ.วิระดา สมสวัสดิ์ เป็นผู้ดำเนินรายการโดยที่มี ดร.อุทัย ตุลยเกษม จากคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรเป็นผู้วิจารณ์

ดร.ฉันทนา ให้ความสนใจภูมิปัญญาของชาวบ้านตรงที่ฐานความรู้และโลกทัศน์ ซึ่งถือว่าเป็นส่วนที่ทำให้ภูมิปัญญาชาวบ้านแตกต่างจากภูมิปัญญาอื่นๆ มีประเด็นหลายเรื่องที่น่าสนใจ เช่น ระบบความรู้พื้นบ้านเป็นอย่างไร โดยตั้งข้อสังเกตว่า

1. **ภูมิปัญญา** ถูกยกขึ้นมาเป็นการตอบโต้ความไม่พอใจต่อความทันสมัย (Modernization) โดยพยายามหักล้างความบกพร่องของความรู้สมัยใหม่ เป็นการประท้วง ตรงจุดนี้ จะเห็นได้ถึงความไม่เท่าเทียมกันของความรู้

2. **มีการมองภูมิปัญญาในเชิงบริสุทธิที่ค่อนข้างมาก** ในเรื่องนี้มีการวิพากษ์วิจารณ์น้อย ทำให้มีปัญหากในการสร้างองค์ความรู้

3. **ทิศทางของการอภิปรายภูมิปัญญาเองก็มีการแทรกแซงอย่างชัดเจน** สถาบันเดิมในการผลิตความรู้ที่แน่นอนแฉะ จึงมีการแทรกแซงเป็นลักษณะการประยุกต์ใช้ อย่างเช่น การทอดผ้าป่า การเกื้อหนุนในหมู่บ้าน นำไปใช้ในการพัฒนา ฐานความรู้ใหม่ ก็ไม่ชัดเจน ตรงนี้เป็นจุดอ่อน สภาพความรู้พื้นบ้านมีพลวัตในตัวมันเองอย่างไร

ต่อประเด็นนี้ ดร.ฉันทนา ได้ยกตัวอย่างกรณี การสรุปประสบการณ์ของการฟื้นฟูการนวดไทยที่ชี้ให้เห็นว่าสถาบันดั้งเดิมของการนวดไทยอยู่ในสภาพที่อ่อนกำลังและมีสถานภาพตกต่ำในสังคม ในบางกรณีที่อาจไม่ได้รับความยอมรับจากศูนย์กลางอำนาจของรัฐในการดำเนินการบางอย่าง บทบาทการฟื้นฟูความรู้จึงตกเป็นภาระของคนรุ่นใหม่ที่มีมองเห็นคุณค่าของระบบความรู้เดิม อีกกรณีหนึ่งก็คือ การศึกษาพลวัตของความรู้ด้านการดูแลสุขภาพและการรักษาพยาบาลที่บ้านในชุมชนแห่งหนึ่ง ชี้ให้เห็นว่าการใช้ประโยชน์จากความรู้เป็นกลไกที่มีความสำคัญต่อการคงอยู่ของความรู้พื้นบ้าน ส่วนกลไกการสืบทอดความรู้กลับไม่มีความสำคัญเท่ากับการรักษาหน้าที่ประโยชน์ของความรู้เอาไว้

ในรายงานที่น่าเสนอประกอบการสัมมนาของ ดร.ฉันทนา ได้ตั้งประเด็นว่าเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงและการให้ความหมายแก่หน้าที่ที่ประโยชน์ของความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างไรและใครเป็นผู้กำหนด ซึ่งเรื่องนี้ก็เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งการกำหนดคุณค่าให้กับสังคมโดยชนชั้นนำด้วย

ในส่วนการวิจารณ์บทความที่น่าเสนอนี้ ดร.อุทัย ดุลยเกษม ได้ตั้งคำถามว่า ชาวบ้านหมายถึงใคร จะหมายถึงคนที่ไม่ผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่หรือไม่ และภูมิปัญญาที่ว่า จะเป็นภูมิปัญญาแบบตะวันออกหรือเปล่า จะอยู่กับคนละชั่วกับภูมิปัญญาแบบตะวันตกหรือไม่

ภูมิปัญญาชาวบ้านเมื่อมองว่ามีพลวัต (Dynamic) แสดงว่าความรู้มีการเปลี่ยนแปลง จำเป็นหรือไม่ที่ภูมิปัญญาต้องตั้งอยู่บนฐานความคิดเดิม ถ้ามันเปลี่ยนแปลงแล้วตรงนี้จะเป็ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือไม่ การที่ชาวบ้านรับความรู้สมัยใหม่เข้ามา แสดงว่าภูมิปัญญาชาวบ้านตายแล้วใช่ไหม

ดูเหมือนว่าอาจารย์อุทัยตั้งปัญหามากมายและการตอบของ ดร.ฉันทนาต่อเรื่องเหล่านี้ไม่ได้ตอบตรงๆ เพราะสิ่งที่เธอศึกษา ไม่ใช่เรื่องภูมิปัญญาตะวันออกหรือตะวันตก แต่ก็ชี้ให้เห็นว่าภูมิปัญญา เป็นระบบคิด ชุดความรู้หรือชุดของระบบคิดซึ่งสร้างสัมพันธ์กันขึ้นมา ระบบคิดไม่ได้เกิดขึ้นในสูญญากาศ มันต้องพัฒนาไปตามโลกทัศน์ฐานความคิดต้องต่างกันไปซึ่งขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของคนที่มีต่อกันและมีต่อธรรมชาติ ซึ่งคือสิ่งแวดล้อม

หลังจากที่จบรายการนำเสนอและวิจารณ์แล้ว ก็เปิดโอกาสให้ กับสัมมนาสมาชิกทั้งหมดได้แสดงความคิดเห็นบ้าง

โดยเริ่มจาก

ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก : ได้ตั้งกรอบในการมองปัญหาในประเด็นต่อไปนี้

1. จะมองภูมิปัญญาชาวบ้านอย่างไร ท่านตั้งข้อสังเกตว่าเพราะเหตุถึงภูมิปัญญาชาวบ้านแต่ในที่ประชุมนี้ไม่มีชาวบ้านเลยมีแต่นักวิชาการ

2. ฐานวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ในช่วง 40-50 ปีมานี้ก็เปลี่ยนไปมาก มีการมองเป็นองค์รวมมากขึ้น ความรู้ในทางวิทยาศาสตร์ ใช้การทดลอง แต่ทางมนุษยศาสตร์ใช้จิตวิญญาณ

3. ความรู้คืออะไร ท่านเกรงว่าจะมองความรู้เป็นรายการแต่ละรายการ ความรู้เป็นแนววิถีการมองและความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นจริง ความเป็นจริงในเรื่องอะไร ความเป็นจริงทางกายภาพและความเป็นจริงทางสังคมและวัฒนธรรม จุดหมายปลายทางของความรู้คืออะไร ต้องตอบคำถามร่วมกัน ความรู้เป็นพาหนะในการที่จะพบตัวเองหรือไม่ ไม่ใช่แบบอัตโนมัติเป็นอัตโนมัติ ความรู้ที่เราไม่มีใช้ความจริงสุดท้ายและความรู้ที่เราทำให้เรารู้จักตัวเองหรือไม่ ความรู้นำไปสู่จุดหมายปลายทางอะไรบ้าง

อาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ :

อาจารย์ตั้งข้อสังเกตว่าเป็นปัญหาของนักวิชาการ เมื่อต้องการศึกษามนุษย์และพฤติกรรมของมนุษย์มองปรากฏการณ์ธรรมดาทำให้เป็นเรื่องซับซ้อน ในที่สุดเราอธิบายปรากฏการณ์ ระดับล่างไม่ได้ อาจารย์ชี้ให้เห็นว่าความรู้ เทคนิควิธี ภูมิปัญญา 3 ตัวนี้เราสับสน บางครั้งไปปนเปกัน ยกตัวอย่างเรื่องการนวดการนวดต้องมีความรู้ในเรื่ององค์ประกอบของมนุษย์ เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ วิญญาณธาตุ เทคนิควิธี ก็คือ การบีบ กด นวด หรือบางครั้งอาจทำบุญ ภูมิปัญญาก็เป็นความสำนึกที่รู้ว่าไม่ว่าจะใช้วิธีการอะไร ในที่สุดมนุษย์ทุกคนต้องตาย การมีชีวิตอยู่ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ทำอย่างไรให้มีความสัมพันธ์ที่ดีกับคนอื่น

นายมากิตะ : (จากมูลนิธิโตโยต้า)

เสนอความเห็นว่ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นเรื่องที่ออกสืบทอดกันมาจากปู่ ย่า ตา ยาย ถึงพ่อ แม่ สิ่งทีบอกเล่าโดยคนรุ่นก่อน ได้มีการทดสอบมาแล้วเป็นเวลานาน แต่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์อาจผิดได้ สิ่งที่สอนในโรงเรียนไม่จำเป็นต้องถูกเสมอไป ความรู้ทางวิทยาศาสตร์เปลี่ยนแปลงได้ พร้อมทั้งยกตัวอย่างจากประสบการณ์ของตนเองเมื่อเรียนในโรงเรียน

จากนั้นเป็นการนำเสนอบทความของผู้ช่วยศาสตราจารย์ ทรงศักดิ์ ปรางค์วิวัฒน์กุล จากคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เรื่อง ผ้า : ความหมายทางสังคม อาจารย์ทรงศักดิ์ได้พูดถึงเรื่องราวของผ้ากับวิถีชีวิตของผู้คนในภาคเหนือว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไร โดยมีผ้าทอผูกพันกับช่วงวัยต่างๆ ของชีวิต ตั้งแต่เกิดจนตาย ลวดลาย การทอ การย้อมสีและ

การใช้สี ทั้งหมดมีความหมายในทางสังคมทั้งสิ้น การนำเสนอในช่วงนี้น่าสนใจมาก เพราะอาจารย์ได้บรรยายประกอบสไลด์ ทำให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่มีผ้าเป็นตัวดำเนินเรื่องโดดเด่นไปตามยุคสมัย จนในที่สุดได้มีการฟื้นฟูการนุ่งผ้าทอกันทั้งในรูปแบบเดิมและรูปแบบใหม่ที่หลากหลาย และบางครั้งแตกต่างไปจากคติความเชื่อแบบเดิม หลังจากที่อาจารย์ทรงศักดิ์นำเสนอบทความนี้แล้ว คุณจิราภรณ์ อรัญญาค แห่งกองพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรมศิลปากร เป็นผู้วิจารณ์ในส่วนนี้ไม่ได้วิจารณ์งานของอาจารย์ทรงศักดิ์มากนัก แต่ได้เสนอสิ่งที่คุณจิราภรณ์ทำอยู่คือในการเก็บอนุรักษ์ผ้าโบราณ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นของราชสำนัก รายการในวันแรกก็จบลงเพียงเท่านี้

สัมมนาวันที่สอง 16 พฤศจิกายน 2537

ช่วงเช้าตั้งแต่เวลา 09.00-10.30 น. เป็นการนำเสนอ บทความเรื่อง "ลิม" อีสาน : ภาพสะท้อนทางภูมิปัญญา โดย ดร. วิโรฒ ศรีสุโร แห่งคณะสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้วิจารณ์คือ ดร.สันติ เล็กสุขุม จากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร และมีผู้ช่วยศาสตราจารย์มูณี พันทวี จากคณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม เป็นผู้ดำเนินรายการ

"ลิม" เป็นภาษาเก่าของอีสาน หมายถึง โบลัด ลิมเล็กกว่าโบลัดในความรู้สึกของคนภาคกลางอาจารย์วิโรฒได้นำเสนอผลงานวิจัยทางสถาปัตยกรรมในเรื่องลิมไว้ได้อย่างยอดเยี่ยม มีสไลด์ประกอบ บางครั้งก็เป็นแผ่นใส จากการศึกษาลิมอีสานนี้ ท่านสรุปว่า สถาปัตยกรรมอีสาน เรียบง่ายแต่มีพลัง มีลักษณะที่ท่านบอกว่า ภูมิ ฐิติ ฐืออยู่ ฐือพอ มีความพอดีในการตกแต่ง เป็นสมณะศิลป์ อาจารย์วิโรฒ แบ่งลิมอีสาน ออกเป็น 4 ลักษณะใหญ่คือ

1. ลิมอีสานพื้นบ้านบริสุทธิ์
2. ลิมอีสานพื้นบ้าน ประยุกต์โดยช่างพื้นบ้าน
3. ลิมอีสานพื้นบ้านผสมเมืองหลวง
4. ลิมอีสานที่ลอกเลียนเมืองหลวง

(รุ่นหลัง)

เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่เอกลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานในปัจจุบันไม่ค่อยมีให้เห็นมากนักเนื่องจากขาดการอนุรักษ์และไม่เห็นคุณค่าของลิมเดิม

ในส่วนของงานวิจารณ์โดยอาจารย์สันตินันท์ในที่นี้ขอคัดในบทความที่อาจารย์สันติพูดถึงงานของอาจารย์วิโรฒ โดยสรุปเอกลักษณ์ ของลิมแบบพื้นบ้านบริสุทธิ์ที่สะท้อนภูมิปัญญาช่างพื้นบ้านคือ

1. การใช้พื้นที่ใช้สอยที่กระทัดรัดเหมาะสม
2. การใช้รูปทรงที่เรียบง่ายแต่ได้สัดส่วน

3. การใช้วัสดุอย่างเข้าใจคุณค่าและมีลัจจะ
4. การตกแต่งที่พอดีและรู้พอ

ข้อสรุปดังกล่าวสะท้อนความเป็นชุมชนหมู่บ้าน สอดคล้องกับขนาดกระทัดรัดของลิม รูปทรงความเรียบง่าย ตลอดจนถึงวัสดุพื้นบ้าน เช่น ไม้ อิฐ ปูน กระเบื้อง แผ่นไม้มุงหลังคา (แป้นเกล็ด) ซึ่งมักเป็นสิ่งแรกที่ถูกเปลี่ยนเพราะชำรุด โดยใช้สังกะสีมุงแทน งานประดับมิ่งงานจิตรกรรม (ฮูปแต้ม) งานไม้สลักประดับลิมมีอยู่ตามสมควรพอเหมาะแก่ความเรียบง่าย ลิมอีสานของอาจารย์วิโรฒจึงน่าชื่นชม ชวนให้สนใจติดตามเพราะให้ความรู้ความเข้าใจ

ความเรียบง่ายของลิมอีสานสะท้อนภูมิปัญญาช่างที่ถ้อยทอดความเชื่อทางพุทธศาสนาอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความเรียบง่ายของท้องถิ่นอีสาน

เมื่อจบการนำเสนอในช่วงเช้าและมีการพักเพื่อดื่มน้ำชา-กาแฟแล้ว ในช่วงหลังจากนั้นจนถึงบ่ายโมง เป็นการอภิปรายเรื่อง การท่องเที่ยวกับวัฒนธรรมถิ่น มีผู้อภิปราย 4 คน ผู้ดำเนินรายการ 1 คน ในส่วนของผู้อภิปรายนั้นมีอาจารย์จากภาคเหนือ อีสานและภาคใต้ และที่สำคัญมีตัวแทนระดับสูงจาก สปป. ลาว มาร่วมด้วย โดยสรุปในหัวข้อนี้ ทุกคนเป็นห่วงว่าการท่องเที่ยวจะไปแปรเปลี่ยนวัฒนธรรมท้องถิ่นซึ่งส่วนหนึ่งวัฒนธรรมท้องถิ่นต้องมีการเปลี่ยนแปลงเพราะกระแสการเมือง การปกครอง อุตสาหกรรม เศรษฐกิจการตลาดและเทคโนโลยี การสื่อสารคมนาคมทั้งหมดนี้กระแสนแรงมาก จะทำอย่างไรให้คนท้องถิ่นวัฒนธรรมในท้องถิ่นมีการตั้งรับอย่างรู้เท่าทัน ไม่ถูกเอาเปรียบ ขณะเดียวกันก็สามารถปรับตัวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงได้อย่างมีศักดิ์ศรี

ภาคบ่ายซึ่งเป็นรายการสุดท้ายของการสัมมนา เป็นการอภิปรายในหัวข้อที่ทันสมัยและเป็นหัวข้อที่ทำให้การจัดสัมมนาครั้งนี้ต้องมาจัดที่หนองคาย ณ โรงแรมริมแม่น้ำโขง แห่งนี้ นั่นคือเรื่อง ไทย-อินโดจีน : การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม รายการนี้มีผู้อภิปราย 4 ท่าน ประกอบด้วย อาจารย์จากคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร 2 คน ตัวแทนจากกรมวิเทศสหการ 1 คน และตัวแทนจาก สปป.ลาว 1 คน โดยมีอาจารย์ทรงยศ แวหวงษ์ จากมหาวิทยาลัยศิลปากรเป็นผู้ดำเนินรายการ

ผู้รายงานต้องขออภัยที่รายงานในส่วนของ 2 รายการสุดท้ายในวันที่สองของรายการนี้ได้ไม่ครบถ้วนเท่าที่ควร ในส่วนของงานอภิปรายเรื่อง ไทย-อินโดจีนนี้เท่าที่จำได้ มีสเตอร์มหาลิมฤทธิ์ ซึ่งเป็นที่ปรึกษาวารสารวัฒนธรรมของ สปป.ลาว เน้นถึงการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมในลักษณะที่มีความเท่าเทียมกัน ในส่วนของอาจารย์วินัย ผู้นำผลจากมหาวิทยาลัยศิลปากรนำเสนอประกอบสไลด์ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในช่วง 10 ปีที่ผ่านมาในเขตสิบสองปันนา สไลด์ของอาจารย์สวยงามมาก

และเห็นถึงความเพียรในการทำงานอย่างต่อเนื่องของอาจารย์ส่วน ดร.ศรีประภา เพชรมีศรี จากกรมวิเทศสหการ ได้มาเล่า ประสบการณ์ในการทำงาน ในกรณีที่ไม่ให้ความช่วยเหลือทาง วิชาการแก่เวียดนาม ซึ่งมีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเข้ามา เกี่ยวข้องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

สุดท้ายของรายการสัมมนา ท่านอธิการบดีมหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์ ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ มากล่าวสรุปและปิดการ สัมมนา

แม้ว่าการสัมมนาจะเสร็จสิ้นไปแล้วก็ตามแต่เนื้อหาต่างๆ ทั้งหมดที่น่ามากล่าวคร่าว ๆ ในที่นี้ สมควรที่จะได้มีการประชุม สัมมนาในลักษณะนี้ในครั้งอื่น ๆ อีกเพื่อให้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิดกันและกันเพื่อให้ตระหนักถึงความสำคัญของวัฒนธรรม

ในลักษณะที่สัมพันธ์กับสภาพการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน อย่างแท้จริง อนึ่งมีการกล่าวในที่ประชุมหนองคายครั้งนี้ว่า ควร จะได้มีการสัมมนาในลักษณะนี้ อีกที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ อาจเป็นราอิอาสหรือสงขลา ถ้าจะจัดจริงมหาวิทยาลัยสงขลา นครินทร์ สมควรอย่างยิ่งที่จะเป็นผู้ผลักดันอย่างสำคัญที่จะให้ มีการประชุมในลักษณะนี้ให้ได้อย่างน้อยก็ภายในช่วงปีที่รัฐบาล ได้ขยายเวลาการรณรงค์วัฒนธรรมไทยออกไปอีกสามปี โดยเริ่ม จากปี พ.ศ. 2538 เป็นต้นไป

เอกสารอ้างอิง

รายการเอกสารอ้างอิงทั้งหมดเป็นเอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “วัฒนธรรมกับสังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง” จัดโดย ฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ มูลนิธิโคโยตันและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ระหว่าง 15-16 พฤศจิกายน 2537 ณ โรงแรมอลิเดย์อันน์ จังหวัดหนองคาย

จิราภรณ์ อรรถะนาค. ความหลากหลายของผ้าในสังคมสยาม.

ฉันทนา บรรพศิริโชติ. ภูมิปัญญาชาวบ้านตายแล้ว ? : การเมืองของความรู้ในกระบวนการพัฒนาทางวัฒนธรรม.

ชัชวาลย์ ฉิระพันธ์. วัฒนธรรมในกระแสการเปลี่ยนแปลง.

ทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนากุล. ผ้า : ความหมายทางสังคม.

ทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนากุล. และแพทรีเซีย ซีสนมม เน้นหนา, ผ้าใต้อี : การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม.

ทวีศิลป์ สีนวัฒนะ. การท่องเที่ยวกับวัฒนธรรมถิ่น : กรณีภาคอีสาน.

ธเนศ อภรณ์สุวรรณ. เรื่องของชาวบ้านกับวัฒนธรรมโลกาภิวัตน์.

ไมเคิล ไรท์. Culture “วัฒนธรรมไทย” คือ วัฒนธรรมมนุษย์หรือเครื่องทรงมาน.

ม.ร.ว.รุจยา อากาศ. การท่องเที่ยวกับวัฒนธรรมถิ่น : กรณีเชียงใหม่.

วิโรฒ ศรีสุโร. สัมภาษณ์.

ศรีประภา เพชรมีศรี. ความร่วมมือนอกทางวิชาการพัฒนาระบบเปลี่ยนทางวัฒนธรรมไทย-อินโดจีน.

สันติ เสกสุภุม. สัมภาษณ์ : ภาพสะท้อนทางภูมิปัญญา (งานศึกษาของอาจารย์วิโรฒ ศรีสุโร).

ศาสตราจารย์เสนาห์ จามริก. เจือนชนวัฒนธรรมในกระแสการเปลี่ยนแปลง.

สรรพสิทธิ์ คุ้มทรัพย์พันธ์. วัฒนธรรมในกระแสการเปลี่ยนแปลง : พิจารณาจากแง่ของเด็กและครอบครัว.